

Czire Szabolcs

Elói (Mk) vagy Éli (Mt) lámá sabaktáni? A történeti Jézus utolsó szavai

Bevezetés

Márk elbeszélése szerint Jézus haláltusáját déltől három órán át az egész földre kiterjedő sötétség kísérte, majd három órakor Jézus megtörte addigi hallgatását, a keresztfán elhangzott első és utolsó szavai pedig a 22. zsoltár 2. versét idézték: *Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?* (Mk 15,34) Ezt Mary Haley úgy jellemezte kommentárjában, mint amelyek „az evangélium legsötétebb, leginkább megdöbbentő és megbotránkoztató” szavai.¹

Ez a zsoltáridézet legalább kettős feszültségben áll Márk evangéliumán belül is. Az első feszültség abból ered, hogy ez a zsoltáridézet szemben áll Márk Jézus-ábrázolásával. Jézus Isten fia (1,1; 1,11; 9,7), isteni erővel felruházott gyógyító, megingathatatlan magabiztossággal tevékenykedő próféta, aki ismételten előretekint saját eljövendő sorsára (8,31; 9,31; 10,32–34), és most mégis az Istentől való elhagyatottság kétségbeesésében kiált az ég felé? Hogyan lehet evangélium (jó hír) az, aminek főhőse teljes kétségbeesésben és reménytelenségben hal meg? Kapcsolódva az előbbihez, a második feszültséget a 22. zsoltárra történő utalás adja, ugyanis a zsoltár eleje és vége önmagán belül is feszültséget mutat. A kérdés tehát a helyes kontextus megállapítására néz: vajon csak az itt idézett 2. vers jelenti Márk passióelbeszélésének és Jézus szavainak értelmezési kontextusát, vagy pedig a teljes 22. zsoltár? Az elveszettség vagy győzelem, a kétségbeesés vagy a dicsőség reménye szólal meg ebben a kiáltásban?²

Jézus utolsó szavai közül a Mk 15,34 zsoltáridézete formál leginkább jogot a történeti hitelességre,³ s ez az értelmezések szerteágazó irányait hívta élet-

¹ Haley, M.: *The Gospel of Mark*. Catholic Commentary on Sacred Scripture. Baker, Grand Rapids, MI 2008, 320: "[...] the most stark, astonishing and scandalous words in the Gospel".

² Vö. Auvinen, V.: Eloi, eloi, lema sabakhthani (Mk 15,34) – A Cry of Despair or Trust? In: Byrskog, S. – Hagerland, T. (szerk.): *The Mission of Jesus*. WUNDT II/391. Mohr Siebeck, Tübingen 2015, 215–219.

³ Dunn, J. D. G.: *Jesus Remembered*. Vol 1. *Christianity in the Making*. Eerdmans, Grand Rapids, MI–Cambridge 2003, 780.

re. Korábban inkább a szerkesztéstörténeti megközelítések domináltak, ma inkább a narratív elemzések jellemzőek, amelyek a Mk 15,34-et Márk passió-elbeszélésének vagy akár a teljes evangélium narratív keretének kontextusában próbálják értelmezni.⁴ De számos kutató kereste a mondás értelmezési lehetőségeit a történeti Jézus működésének összefüggésében,⁵ ehhez kapcsolódóan pedig többen az inkarnáció⁶ és más alapvető dogmatikai kérdésekre, például a Szentháromságra⁷ hegyezték ki elemzésüket. De nem maradtak el

⁴ Számos kutatástörténeti áttekintést nyújtó tanulmány áll rendelkezésünkre, de itt csupán a legfontosabbakra szorítkozunk. Az első jelentősebb bibliográfiai áttekintés Zilonka, P.: *Mark 15,34 in Catholic Exegesis 1911–1965*. Diss. STD. Gregoriana, Rome 1984. A leghivatkozottabb alapmunka: Brown, R. E.: *The Death of the Messiah*. Vol 2. Doubleday, New York 1998, 1083–1088. Teljességre törekvő áttekintést nyújt Bigaouette, F.: *Le cri de déréllection de Jésus en croix: Densité existentielle et salvifique*. Cogitatio Fidei, 236. Cerf, Paris 2004. A 22. zsoltár 2. versére tekintő „atomisztikus”, illetve a zsoltár egészét figyelembe vevő „kontextuális” olvasat mentén szerkesztett kutatástörténetet közöl Carey, H. J.: *Jesus’ Cry from the Cross: Towards a First-Century Understanding of the Intertextual Relationship between Psalm 22 and the Narrative of Mark’s Gospel*. LNTS [JSNTS], 398. T&T Clark, London–New York 2009, 1–26.

⁵ Korábbi, de mindmáig érvényes szempontokat felmutató elemzés: Menzies, A.: *The Earliest Gospel: A Historical Study of the Gospel According to Mark*. Macmillan, New York 1901, kiemelten 280–281. Naprakész áttekintést nyújt: Auvinen, V.: *Jesus and the Devout Psalmist of Psalm 22*. In: Hägerland, Tobias (ed.): *Jesus and the Scriptures: Problems, Passages and Patterns*. The Library of Historical Jesus Studies, The Library of New Testament Studies. T&T Clark, Bloomsbury 2016, 132–149.

⁶ A Mk 15,34 már korai keresztény hitvitákban is kiemelt érveket szolgáltat: Ld. például Ambróziusz érvelését, hogy „Nem istenként halt meg, hanem emberként”, vagy Celsus fejtegetését a kereszthalálról, amely számára bizonyítéka annak, hogy Jézus kizárólag emberi természettel bírt. (Vö. Loveday, A: *The Four among Pagans*. In: Bockmuehl, M. – Hagner, D.: *The Written Gospel*. Cambridge University Press 2005, 222–237). E teológiai gondolatisághoz kapcsolódik a zsidó exegézis, amely a keresztfán elhangzó szavakban annak bizonyosságát látja, hogy Jézus nem tekintette magát Istennek, és a korai evangéliumok ábrázolásának sem volt szándéka Jézust így bemutatni. Áttekintéshez ld. Catchpole, D. R.: *The Trial of Jesus: A Study in the Gospels and Jewish Historiography from 1770 to the Present Day*. Studia Post-biblica, 12. Brill, Leiden 1971, 73–74.; Fabry, H.-J.: *Die Wirkungsgeschichte des Psalms 22*. In: Schreiner, J. (Hrsg.): *Beiträge zur Psalmenforschung. Psalm 2 und 22*. FzB, 60. Echter, Würzburg 1988, 279–317.

⁷ Ez a megközelítés inkább a korábbi évtizedekben volt jellemző. Német irodalmi áttekintést nyújt Braumann, G.: *Wozu (Mk 15.34)*. In: Dietrich, W. – Freimark, P. – Schreckenberg, H.: *Theokratia. Jahrbuch des Institutum Judaicum Delitzschianum*. II. (1970–1972). Brill, Leiden 1973, 155–165. Kommentár szintjén hasonló fejtegetést kínál: Lane, W. L.: *The Gospel According to Mark*. New London Commentary on the New Testament. Marshall, Morgan & Scott, London 1974, kiemelten 573.

a mai modern Isten-hiány-teológiák olvasatai sem, amelyek a posztmodern léthelyzet új közösségépítési lehetőségét ismerik fel az elhagyatottság érzetében és az Isten-hiányban is jelen levő misztérium feszültségében, amely erőteljesen jut kifejezésre ebben a mondásban.⁸

Ebben a tanulmányban a Mk 15,34/Mt 27,46 történeti hitelességéhez kapcsolódó kedvező és kedvezőtlen érveket próbáljuk áttekinteni a szerteágazó szakirodalmon belül, s egyben Jézus (lehetséges) utolsó szavainak elemzését is nyújtjuk, kitérve a szerkesztéstörténeti variánsok mögötti nyelvi különbségek miéértjére. Csoportokba rendezzük a hitelességet ellenző és támogató érveket, amelyeknek értelmezése helyenként az ellentétes kutatói álláspontot erősítheti. Ezeket minden esetben jelöljük.

Mielőtt azonban rátérnénk az egyes toposzok vizsgálatára, vessünk egy pillantást a szemben álló kutatói álláspontok néhány összegző kifejtésére.

1. Kutatói summázások

A Mk 15,34 hitelessége ellen érvelők hosszú sorát Bultmannal kell kezdenünk, aki *A szinoptikus hagyomány történetében* (1931) azt az álláspontot képviseli, hogy olyan őskeresztény legendával van dolgunk, amely a 37. vers szótlán kiáltásának próbált tartalmat adni a Zsolt 22,2 alapján, s így az nem történeti másodlagos réteget képvisel a passióelbeszélésen belül.⁹ Hasonlóan vélekedik Eduard Schweitzer is, aki szerint a teljes evangéliumon végigvonuló Illés-téma összefüggésében azt lehet feltételezni, hogy

„[...] egyéb okok mellett Jézus kiáltása azért is került az elbeszélés 34. versébe, hogy előkészítse a következő versekben leírt, Illéssel kapcsolatos félreértést és a gúnyolódást.”¹⁰

Ezen a nyomvonalon halad Burton L. Mack is, aki a Márk evangéliumáról írt könyvében így összegez: a Mk 15,6–39 „a rendelkezésünkre álló legrégebbi elbeszélés a keresztre feszítésről alapvetően Márk alkotása”.¹¹ Joachim

⁸ Fritzen, W.: *Von Gott verlassen? Das Markusevangelium als Kommunikationsangebot für bedrängte Christen*. Kohlhammer, Stuttgart 2008, kiemelten 366–378.

⁹ Bultmann, R.: *Geschichte der synoptischen Tradition*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1957, kiemelten 304. és 342.

¹⁰ Schweizer, E.: *Markus*. NTD, 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1967, 753.

¹¹ Mack, B. L.: *A Myth of Innocence: Mark and Christian Origins*. Fortress, Philadelphia, PA 1988, 296.

Gnilka szerint az evangéliumi passióelbeszélések már feltételezték a feltámadást, s ez lehetővé tette számukra, hogy Jézus szenvedését a 22. zsoltárral mutassák be.¹² Gerd Lüdemann úgy vélekedik, hogy a mondás „közösségi alkotás, tehát nem hiteles”.¹³ Hasonlóan érvel a Jézus Szeminárium kutatótábor, akik szerint Jézus utolsó mondásainak hagyománya (Mk 15,34 = Mt 27,46; Lk 23,46; Jn 19,28.30) „jól szemlélteti az egyes evangélisták szerzői szabadságát”.¹⁴ Számos korábbi egyéni munkájuk összegzéséként Marcus J. Borg és John Dominic Crossan így összegeznek közös kötetükben: „Márk Jézus halálának értelmezéseként emeli be a 22. zsoltárra való utalást”.¹⁵ Yarbrow Collins szerint Márk evangéliumának korábbi változata nem tartalmazta az *Élői, Élői* kiáltást; az a hagyomány későbbi adaléka.¹⁶ Végül a kiváló Jézus-kutató, John P. Meier így foglalja össze hosszú elemzését: az *Élői, Élői* kiáltás

„[...] Jézus halálának azt a korai teológiai értelmezését tükrözi, amely e szenvedést a Zsoltárok *igaz emberének* szenvedéseként mutatja be.”¹⁷

A hitelesség mellett síkra szálló kutatók között kiemelkedik a Jézus-kutatásban nevet szerzett N. T. Wright, aki a Mk 15,34-et a történetileg legmegbízhatóbb réteghez sorolja.¹⁸ Ezzel mintegy csatlakozik ahhoz a kutatói vonulathoz, amelynek korai előfutárait olyan nevek fémjelzik, mint például Charles E. B. Cranfield¹⁹ vagy Rudolf Pesch²⁰. Az érvek között gyakran találunk utalást az arámi eredetre és a hagyományban rögzült időkeretre,²¹

¹² Gnilka, J.: *Das Evangelium nach Markus*. (Mk 8,27–16,20). EKKNT 2/2. Benziger, Zürich 1979, 322.

¹³ Lüdemann, G.: *Jesus after Two Thousand Years: What He Really Said and Did*. SCM, London 2000, 108.

¹⁴ Funk, R. W. – Hoover, R. W. – *The Jesus Seminar: The Five Gospels: What Did Jesus Really Say? The Search for the Authentic Words of Jesus*. Polebridge, Santa Rosa, CA 1993, 126.

¹⁵ Borg, M. J. – Crossan, J. D.: *The Last Week*. HarperCollins, New York 2006, 158.

¹⁶ Collins, Y. A.: *Mark*. Hermeneia. Fortress, Minneapolis, MN 2007, 753.

¹⁷ Meier, J. P.: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. Doubleday, New York 1991, 266.

¹⁸ Wright, N. T.: *Jesus and the Victory of God*. Vol. 2: *Christian Origins and the Question of God*. Fortress, Minneapolis 1996, kiemelten 600–601.

¹⁹ Cranfield, C. E. B.: *The Gospel according to St Mark: An Introduction and Commentary*. Cambridge Greek Testament Commentaries. Cambridge University Press 1959, 458.

²⁰ Pesch, R.: *Das Markusevangelium*. HTK NT, II, 2. Herder, Freiburg–Basel–Wien 1977, 495–502.

²¹ Gundry, R. H.: *Mark: A Commentary for His Apology on the Cross*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 1993, 964–966. Schenke, L.: *Das Markusevangelium: Literarische Eigenarten – Text und*

illetve a „kényelmetlenségi kritériumra”, amely szerint az ősegyház utólag aligha tulajdonított volna Jézusnak ilyen kényelmetlen és megbotránkoztató utolsószavakat a keresztfán.²² Peter Dschulnigg nemrég megjelent kommentárjában a hagyományfejlődés folyamatát fordítva látja: az Illés-félreértésre építi érveit, és meggyőződése, hogy a kétségbeesett kiáltás eredetileg Jézus ajkán hangzott el, aminek értelmezése és tompítása rendjén aztán az ősegyház (evangélista) a 22. zsoltár más elemeit is beemelte a passióelbeszélésbe.²³ James D. G. Dunn megállapítja, hogy a Mk 34,15 már a kortársak számára is oly kényelmetlen lehetett, hogy azt aligha adták volna Jézus ajkára, ha az nem rögzült volna már korábban a Jézus-émlékezetben.²⁴

2. A hitelesség érvelésének fontosabb elemei

Ebben a központi részben a nem hitelesség érveléséhez gyakrabban használt elemektől haladunk a hitelesség bizonyításához gyakrabban használtak felé azzal a megjegyzéssel, hogy gyakran ugyanaz az elem érveket szolgálhat mindkét értelmezés számára.

2.1. Szövegvariánsok – „a hét utolsó szó”

Szoros értelemben véve két variációja van a Mk 15,34-nek, az egyiket Máté evangéliumában olvashatjuk, a másikat pedig Péter apokrif evangéliumában.²⁵

Mk 15,33–37	Mt 27,45–50	PétEv 5,15–20
³³ Amikor tizenkét óra lett, sötétség támadt az egész földön három óráig. ³⁴ Három órakor Jézus hangosan felkiáltott: Elói, elói, lámá sabaktáni! –	⁴⁵ Tizenkét órától kezdve három óráig sötétség támadt az egész földön. ⁴⁶ Három óra tájban Jézus hangosan felkiáltott: Éli, éli, lámá	Dél volt, és sötétség borította el egész Júdeát. Nyugtalankodtak és aggódtak, hogy a nap lenyugszik, amíg még él; mert az áll az Írásban:

Kommentierung. Kohlhammer W., GmbH, Stuttgart 2005. Lohfink, G.: *Der letzte Tag Jesu. Was bei der Passion wirklich geschah.* KBW, Stuttgart 2007, 58–59.

²² Auvinen, V.: *Jesus and the Devout Psalmist of Psalm 22*, 134–136.

²³ Dschulnigg, P.: *Das Markusevangelium.* Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, 2. Kohlhammer, Stuttgart 2007, 400–402.

²⁴ Dunn, J. D. G.: *i. m.* 780–781.

²⁵ Péter evangéliuma. Fordította Kapitánffy István. In: Szepessy Tibor (szerk.): *Apokrif iratok: Csodás evangéliumok.* Telosz Kiadó, Budapest 1996.

Mk 15,33–37	Mt 27,45–50	PétEv 5,15–20
<p>ami ezt jelenti: <i>Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?</i> ³⁵ Néhányan az ott állók közül, amikor ezt hallották, így szóltak: <i>Íme, Illést hívja.</i> ³⁶ Valaki elfutott, és ecettel megtöltve egy szivacsot nádszálla tűzte azt, inni adott neki, és így szólt: <i>Lássuk csak, eljön-e Illés, hogy levegye őt?</i> ³⁷ Jézus pedig hangosan felkiáltva kilehelte a lelkét.</p>	<p>sabaktáni, azaz: <i>Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?</i> ⁴⁷ Néhányan az ott állók közül, akik hallották ezt, így szóltak: <i>Illést hívja.</i>⁴⁸ Egyikük azonnal elfutott, hozott egy szivacsot, megtöltötte ecettel, nádszálla tűzte, és inni adott neki. ⁴⁹ De a többiek ezt mondták: <i>Hagyd csak, lássuk, eljön-e Illés, hogy megmentse őt.</i> ⁵⁰ Jézus pedig ismét hangosan felkiáltott, és kilehelte lelkét.</p>	<p>„Ne nyugodjék le a nap egy kivégzett emberen.” És egyikük így szólt: „Itassátok meg ecettel kevert epével!” Elkészítették az italt, és megitták vele. És mindent beteljesítettek, és a bűnökét saját fejükre halmozták. Sokan pedig lámpással jártak-keltek, abban a hiszemben, hogy éjszaka van, s fölbuktak. Az Úr pedig fölkiáltott mondván: „Erőm, erőm, elhagytál engem!” – s miután így szólt, fölvetetett.</p>

Láthatjuk, hogy Máté – amennyiben elfogadjuk a kétforrás-elméletet – szinte szó szerinti egyezésben veszi át Márk szövegét, Péter evangéliuma pedig egy sajátos, nem feltétlenül eredetibb változatát közli annak.²⁶ Tágabb értelemben a Mk 15,34 variációinak tekinthetjük az utolsó szavak hagyományának minden evangéliumi verzióját, amit az alábbi ábrán mutatunk be.²⁷

²⁶ Péter evangéliuma és a szinoptikusok közti irodalmi viszony kérdése megosztja a kutatókat. A Mk 15,34 elsőbbségét, tehát irodalmi függőséget feltételez Brown, R. E.: *The Death of the Messiah*. Vol 2, 1334–1336. Crossan, J. D.: *Four Other Gospels. Shadows on the Contour of Canon*. Winston, Minneapolis, 1985, 123–181. Állításait vitató tételeihez ld. Brown, R. E.: *The Gospel of Peter and the Canonical Gospel Priority*. In: *NTS* 33 (1987), 321–343. Crossanhoz hasonlóan az irodalmi függetlenséget képviseli Koester, H.: *Ancient Christian Gospels: Their History and Development*. SCM, London – Trinity Press International, Philadelphia 1990, 220–230., aki szerint Péter evangéliuma őrizte meg az elbeszélés eredetibb formáját.

²⁷ Vö. Dunn, J. D. G.: *i. m.* 779.

<i>Jézus utolsó szavai</i>	<i>Mk</i>	<i>Mt</i>	<i>Lk</i>	<i>Jn</i>
1. Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek!			23,34a	
2. Asszony, íme, a te fiad! Íme, a te anyád!				19,26
3. Bizony mondom neked, ma velem leszel a paradicsomban.			23,43	
4. Elói, elői, lámá sabaktáni!	15,34	27,46		
5. Szomjazom.				19,28
6. Elvégeztetett!				19,30
7. Atyám, a te kezedbe teszem le az én lelkemet!			23,46	

Az egymástól eltérő variációk annak bizonyosságai az autentikusság ellen érvelő kutatók számára, hogy az evangélisták szerzői szabadsággal kezelték a rendelkezésükre álló hagyományt,²⁸ és így az utolsó szó hagyományát a kegyességi emlékezés és kultusz területére utalják.²⁹ Az autentikusság mellett érvelők gyakran arra utalnak, hogy mindezt a Mk 15,34 eredetisége melletti érvnek is tekinthetjük, hiszen éppen a mondás kényelmetlensége lehet magyarázata annak, hogy azt Máté némileg enyhíti (ld. később), Lukács és János pedig más zsoltáridézettel váltja ki.³⁰

2.2. Kiáltás

Bár a hagyomány hét utolsó szóról beszél, Márk (és Máté) itt a βοάω igét használja, azaz mindkét evangélista szerint erőteljes kiáltás (φωνῆ μεγάλης) hangzott el Jézus ajkáról, és ezt kifejezést néhány verssel odébb meg is ismétlik. Tehát Márk elbeszélése szerint, amit aztán Máté is követ, két kiáltás hagyja el Jézus ajkát: egy imádságtöredék (Zsolt 22,2) és egy szótlán kiáltás.

A Mk 15,34 hitelességének megkérdőjelezése itt főként két érv mentén bontakozik ki. Az egyik a két kiáltás egymás mellettségére utal, vagyis arra a feltételezésre, hogy később szavakat társítottak az eredetileg hangtalan

²⁸ Ld Meier, J. P.: *A Marginal Jew*, 264–267.

²⁹ Helmut Koester szerint „[...] az evangéliumi irodalom színes passióelbeszélési variációi a rituális ünneplés szóbeli gyakorlatára vezethetők vissza, amelyekre gazdagítóan hatottak Izrael szentírási hagyományára történő újabb és újabb hivatkozások”. Idézi Crossan, J. D.: *Birth of Christianity*. Harper, San Francisco 1998, 562–563.

³⁰ Ld. Auvinen, V.: *Jesus and the Devout Psalmist*, 134–136.

felkiáltásához, miközben a néma kiáltást (ismétlésként) őrizték meg. Ennek az érvnek az összefoglalására Eduard Schweizer szavai kiválóan alkalmasak:

„Könnyű belátni, hogy a passió elbeszélésében az ősegyház Jézus artikulálatlan kiáltását az Ószövetségből átemelt tartalommal töltötte meg, amely szavakat aztán neki tulajdonítottak.”³¹

A hitelességet megkérdőjelező másik érv a kiáltáshoz kapcsolódó eszkatologikus jelenségekhez, a társuló csodás elemekhez kapcsolódik, az egész földet beborító sötétséghez és a kettéhasadó templomkárpithoz. A kiáltás eszkatologikus áthangzása erősödést mutat az evangéliumi hagyomány fejlődésével, amint ezt például a Jn 5,28 is tükrözi, ahol az Emberfia kiáltását meghallják *mindazok, akik a sírban vannak*, vagy a 11,43, ahol a *hangos kiáltás* hatására a halott Lázár jön elő sírjából (vö. 1Thessz 4,16).³² Raymond E. Brown rámutat arra, hogy az itt használt *szólni, kiáltani* igék nagy valószínűséggel az evangélium (Mk, Mt) kezdetével alkotnak keretet, például amikor a Mk 1,2 Malakiást idézi: *kiáltó szava hangzik a pusztában: Készítsétek az ÚR útját, egyengetétek ösvényeit!* Az 1,3 a $\varphi\omega\upsilon\eta$ és $\beta\omicron\acute{\alpha}\omega$ kifejezést használja, az 1,10–11-ben pedig a Jézusra leereszkedő isteni szellem mint $\varphi\omega\upsilon\eta$ beszél hozzá.³³

Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy bár a *kiáltás* szemantikus mezeje gyakran hordoz fontos bejelentéshez fűződő (pl. Keresztelő János, ApCsel 17,6; 25,24) vagy eszkatologikus eseményeket előre vetítő jelentést, a Mk 15,34-ben az elsődleges jelentésköre az imádkozáshoz kapcsolódik. A bibliai hagyományon belül gyakori a hangos kiáltással elmondott imádság jelensége.³⁴ Az 5Móz 3,23-hoz kapcsolódó midrás az imádság tíz megnevezését (formáját) sorolja fel, s ebben első helyen a kiáltás áll.³⁵ A szoltár szavainak idézése már önmagában is az imádság jelentéskörének irányába mutat. Ezt tekintjük át a következőkben.

³¹ Schweizer, E.: *The Good News According to Mark*. Westminster John Knox, Louisville, KY 1970, 351. Hasonlóan vélekedik Collins, Y. A.: „Jézus elhagyatottságának keserű szavai a 34. versben minden bizonnyal a 37. versben megjelenő szótlán kiáltásnak a másodlagos kifejtését jelentik.” (Collins, Y. A.: *Mark*, 753).

³² A jelenség nem ismeretlen az Ószövetségben sem, ahol az Úr szava, kiáltása földrengést és más természeti jelenségeket okoz (Ám 1,2; Jóel 4,16; Jer 25,30; Zsolt 46,7).

³³ Brown, R. E.: *The Death of the Messiah*. Vol 2., 1045.

³⁴ Ld. például: 1Kir 8,55; Ez 11,13; Neh 9,4 Lk 17,15; 19,37–38; Jel 6,10.

³⁵ *Pirqé ávót* 26.

2.3. Zsoltárhasználat

Az újszövetségi kutatás régi evidenciája, hogy a Zsoltárok könyve nagymértékben meghatározta a keresztre feszítés elbeszélésének hagyományát.³⁶ És nemcsak a keresztre feszítést. Hogy csak néhány fejezettel tekintsünk korábbra, a Mk 11,9 valószínűvé teszi, hogy az evangélista az utolsó hét eseményeinek bemutatása rendjén a 118. zsoltárt használta referenciaként.³⁷

Amikor a Mk 15,34 hitelességének vitájára tekintünk, akkor a zsoltáridézés fontos érvként jelenik meg, mint amely az elbeszélés menetén túl a konkrét szavak használatát is befolyásolta. Tekintettel arra, hogy itt kulcskérdés a konkrét szavak használata, a teljes Mk 15. fejezetének a 22. zsoltárt idéző párhuzamait táblázatban mutatjuk be.³⁸

Mk		Zsolt	
15,24 b	καὶ διαμερίζονται τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, βάλλοντες κληῖρον ἐπ’ αὐτὰ τίς τί ἄρη.	22,19	διεμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου ἑαυτοῖς καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν μου ἔβαλον κληῖρον.
15,29	κινουῦντες τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ λέγοντες	22,8	πάντες οἱ θεωροῦντές με ἐξεμυκτήρισάν με, ἐλάλησαν ἐν χεῖλεσιν, ἐκίνησαν κεφαλῆν·
15,30	σῶσον σεαυτὸν καταβάς ἀπὸ τοῦ σταυροῦ.	22,9	ἤλπισεν ἐπὶ Κύριον, ῥυσάσθω αὐτόν· σωσάτω αὐτόν, ὅτι θέλει αὐτόν.
15,31 b	Ἄλλους ἔσωσεν, ἑαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι·	22,9	ἤλπισεν ἐπὶ Κύριον, ῥυσάσθω αὐτόν· σωσάτω αὐτόν, ὅτι θέλει αὐτόν.
15,32 b	καὶ οἱ συνεσταυρωμένοι σὺν αὐτῷ ὠνείδιζον αὐτόν.	22,7	... καὶ οὐκ ἄνθρωπος, ὄνειδος ἀνθρώπων καὶ ἐξουθένημα λαοῦ.

³⁶ Mindegyik kanonikus evangéliumra kiterjedő elemzéshez ld. Moo, D. J.: *The Old Testament in the Gospel Passion Narratives*, Almond, Scheffield 1983. Vö. Marcus, J.: *The Old Testament and the Death of Jesus: The Role of Scripture in the Gospel Passion Narratives*. In: Caroll, J. T. – Green, J. B.: *The Death of Jesus in Early Christianity*. Hendrickson Pub, Peabody 1995, 205–233.

³⁷ Kifejtéséhez ld. Marcus, J.: *The Way of the Lord: Christological Exegesis of the Old Testament in the Gospel of Mark*. Westminster/John Knox Press, Louisville, KY 1992, kiemelten 182.

³⁸ Carey, H. J.: *i. m.* 142. Itt természetesen a LXX görög szövegét használjuk, ahol a zsoltárszámolás eltér egy fejezettel, tehát a 22. zsoltárnak a 21. felel meg.

A párhuzam önmagáért beszél. Ahogy a zsoltáros azért kesereg, hogy a kutyák és gonoszok bandája, akik körülveszik az ártatlanul meghurcoltat, megosztoznak ruháin, és köntösére sorsot vetnek, úgy a Jézust körülvevő katonák megosztoznak ruháin, sorsot vetnek, és ezzel mintegy előre vetítik a halál elkerülhetetlenségét. Az arra járók gúnyolódnak (Zsolt) vagy káromolják őt (Mk), de mindkét helyen *fejüket csóválják*, ellenségesen és együttérzés nélkül viszonyulnak hozzá. A következő közös motívum a megmentés, amely a zsoltárosnál Istenre utal, mint akire a hívő rábízta magát, Márknál Jézusra önmagára. Végül szó szerinti párhuzam van a két helyzet bemutatásában a gyalázást (ὄνειδίζω) illetően, de annyi különbséggel, hogy Márk ezt a Jézussal együtt megfeszített rablókra mondja, a zsoltáros viszont az emberekre, a népre.

Itt azonban van egy nagyon fontos szempont: Márk fordított sorrendben idézi a 22. zsoltárt. A bemutatott párhuzamok Márknál mintegy előkészítik Jézus utolsó szavait/kiáltását, míg a 22. zsoltárban ezek mind következményei annak. Míg a zsoltárosnál a szenvedés és megaláztatás a kétségbeesett kiáltást szemlélteti, hogy aztán ezeket a segítség reménysége oldja fel, addig Márknál a végső magára hagyatottság kiáltása a megaláztatás, gúnyolódás és teljes reménytelenség következményeként, annak tetőpontján szólal meg.

Mindez elvezet bennünket a Mk 15,34 körüli vita egyik legmegosztóbb kérdéséhez: vajon Jézus utolsó szavai a teljes reménytelenség szavai Márk evangéliumában, vagy pedig a reményé? Azaz, mit tekinthetünk azok értelmezési kontextusának: kizárólag a Zsolt 22,2-t vagy pedig a teljes 22. zsoltárt, amelynek vége a reményről, minden nemzet Isten előtti leborulásáról szól, akit szolgálnak, és a föld határáig hirdetik majd, *hogy igaz, amit tesz?*

A legtöbb történeti értelmezéshez ragaszkodó kutató az előbbi mellett tör lándzsát, azaz kizárólag a 22. versben jelöli meg a figyelembe veendő kontextust.³⁹ Érveik közt hangsúlyosan jelenik meg a Márk általi fordított sorrendben történő zsoltáridézés ténye:

„Beleolvasni a kínszenvedés néhány szavába a teljes zsoltár egzegízését tekintve, annyit tesz, mint egészében feje tetejére állítani azt a hatást, amelyet Márk a maga elsöprő erejű és titokzatos ábrázolásával alkotott meg.”⁴⁰

³⁹ Néhány fontosabb név: R. H. Gundry, B. Witherington, R. E. Brown, F. Bigaouette, C. Focant, R. A. Culpepper, J. Marcus.

⁴⁰ France, R. T.: *The Gospel of Mark*. The New International Greek Testament Commentary. Eerdmans, Grand Rapids, MI 2002, 652–665. A fordított sorrend részletes elemzéséhez,

Más kutatók abból indulnak ki, hogy a Mk 15 számos helyen idézi a 22. zsoltárt, és amellett érvelnek, hogy a teljes zsoltár jelenti a helyes kontextust, és így a Mk 15,34 nem a reménytelenségről és elhagyatottságról szól, hanem a gyógyulást, az igazságszolgáltatást és a végső győzelmet (feltámadást) vetíti előre.⁴¹ Timothy J. Geddert baptista teológus inkább hitvalló, mint egzegtikai tanulmányában így összegez:

„Jézus nem reménytelenségben, ajkán a kétségbeesés fájdalomával halt meg még Márk evangéliumában sem, különösen Márk evangéliumában nem.”⁴²

Többen fájjalják, hogy a két álláspontot képviselők között nincs valódi párbeszéd, inkább csak megrögzött alapállások, azért az egymásra mutogató megjegyzések nem maradnak el. Az előbbi tábor például gyakran vádolja az utóbbit azzal, hogy “happy ending szindrómában” szenvednek, vagy ahogy Joachim Gnilka fogalmaz: értelmezésüket meghatározza az a vélekedés, hogy a Bibliának mindenáron hitet kell ébresztenie.⁴³

Figyelemre méltó kísérletek történtek a vagy-vagy álláspont áthidalására. Ezek közül kiemelkedik Holly J. Carey monográfiája, aki ebből a hipotézisből indul ki: nincs ellentmondás abban, hogy a kereszthalál idején Márk egyszerre mutatja be a teljes elhagyatottság reménytelenségét és az abból következő reménységet, mert az evangélistának éppen az a narratív szándéka, hogy e kettőt együttállásban szemléltesse.⁴⁴ Érvelése szerint az első századi hallgatók gyakran hallották egy zsoltár első versének idézését a teljes zsoltár összefüggésében. Ez a helyzet a Mk 15,34 esetében is, mégpedig a következő érvek alapján:

- a) qumráni és rabbinikus kultikus szövegek használják ezt a rövidített idézést;

illetve kizárólag a 22. vers jogos kontextusának kérdéséhez ld. Robbins, V. K.: *The Reversed Contextualization of Psalm 22. The Markan Crucifixion: A Socio-Rhetorical Analysis*. In: Segbroeck, F. Van et al. (eds.): *The Four Gospels*. University Press, Leuven 1992. Campbell, W. S.: “Why did you abandon me?” Abandonment Christology in Mark’s Gospel. In: Oyen, G. van – Shepherd, T.: (eds.): *The Trial and Death of Jesus: Essays on the Passion Narratives of Mark*. CBET, 45. Peeters, Leuven 2006, 99–117.

⁴¹ Néhány fontosabb név ebben a táborban: S. P. Ahearne-Kroll, G. Lohfink; P. Dschulnigg, C. Burchard.

⁴² Geddert, T. J.: *The Use of Psalms in Mark*. In: *Baptistic Theologies 1* (2009), (109–124) 119.

⁴³ Gnilka, J.: *Das Evangelium nach Markus*, 322. és 48. lábj.

⁴⁴ Carey, H. J.: *i. m.* 5–6.

- b) Márk időnként ahhoz a gyakorlathoz folyamodik, hogy ószövetségi hivatkozásánál a tágabb szövegekörnyezet gondolatiságát feltételezi;
- c) az evangélium úgy mutatja be Jézust mint aki a „szenvedő igaz”, és az olvasót azzal készíti fel a szenvedés mögötti szabadítás meglátására, hogy ismételten előrevetíti a szenvedést, a halált és a feltámadást.⁴⁵

2.4. Megszólítás

A kereszten elhangzó ima/kiáltás megszólítása érdekes kérdéseket vet fel: *Élői* – Én Istenem. Vajon Jézus szándékosan használja itt az általánosabb „Istenem” megszólítást az „Atya” helyett? Vagy pedig üzeni kíván Márk ezzel a szóhasználattal? Vagy talán egyszerűen átveszi a zsoldár szóhasználatát anélkül, hogy harmonizálná azt a korábbi imák megszólítási formulájával? És vajon hogyan kapcsolódik mindez a történeti hitelesség kérdéséhez?

Márk a passióelbeszélés elején tájékoztat Jézus Gecsemáné-kertben elmondott imádságáról, amely a *szomorú a lelkem mindhalálíg* ráhangoló szavakkal mintegy sötét nyitányként vetíti elénk az elkövetkező eseményeket. Az imádkozó Jézus itt így szólítja meg Istent: *Atyám* (αββα)! Majd azt kéri tőle, hogy bárcsak elvétetne tőle a keserű pohár, ne kellene átélnie a sötét órát (Mk 14,35–36). A következő fejezetben Jézus elhagyatottan függ a keresztfán a sötétbe borult világ ég és föld közötti védtelenségében: még a tanítványok is magára hagyják, az arra járók pedig csúfolják és gúnyolják. Semmi jel nem mutat arra, hogy Isten Jézus megmentésére sietne. Neki is szegeznek kegyetlen gúnyval a megmentésre mutató kérdést. Miért? – kérdezi Jézus, *miért hagytál el engemet?*⁴⁶ Camille Focant figyelmeztet, hogy ez a *miért* nem a modern ember rákérdése Isten létezésére, hanem a sötétség erőitől fogságba ejtett, végső mélységbe zuhant ember kiáltása.⁴⁷

Jézus utolsó imádsága mintha meghallgatás nélkül maradt volna az Atyánál. Az óra eljött, a keserű pohár nem múlik el, és Jézus mintha távolabb került volna a mindig olyan közeli Atyától. Megszólításában nem marad más, mint a minden ember számára rendelkezésre álló *Istenem* megszólítás. Mintha

⁴⁵ Tétélei összegzéséhez ld. uo. 155–157. A hipotézis valószínűtlenségét állítja Oyen, Geert van – Capellen, Patty van: Mark 15,34 and the Sitz im Leben of the Real Reader. In: *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 91 (2015/4), (569–599) 582–583.

⁴⁶ Ld. Brown, R. E.: *The Death of the Messiah*. Vol 2., 1044.

⁴⁷ Focant, C.: *The Gospel According to Mark: A Commentary*. Trans. by Leslie Robert Keylock. Wipf and Stock, Eugene, OR 2012 (francia eredeti 2006), 642.

Márk evangélista szándékosan tenné még felismerhetőbbé ezt a feszültséget a szimmetriateremtés által: az amúgy görög nyelven rögzített evangéliumban két anyanyelvi magaslatként állítja egymással szemben az *Abba* és az *Elói* megszólítást. Jézus szemtől szemben áll a szenvedéssel és halállal, és most úgy jelenik meg, mint aki anyanyelvén szólt Istenéhez.⁴⁸ Mindez a Mk 15,34 lingvisztikai kérdéseire irányítja figyelmünket.

2.5. Arámi szóhasználat

A Mk 15,34 autentikussága melletti legerősebb érv az arámi/héber szavak használata, amelyek görög átírásban állnak előttünk. Azonban itt is összetettebb a kérdés, mint azt szeretnénk. A hosszú és számos bizonytalanságot tartalmazó nyelvtörténeti fejlődés alapjait már Foss Westcott és Fenton John Anthony Hort (1882) felvázolta, majd Bruce Metzger tovább pontosította.⁴⁹ Eszerint a következő sémi szövegváltozataink állnak rendelkezésre:

Arámi: 'Ēlāhî, 'Ēlāhî, lēmā' šēbaqtanî	Héber (MT): 'Ēlî, 'Ēlî, lāmâ 'āzabtānî
Mk 15,34: Elói, Elói, lama sabachthani	Mt 27,46: Ēli, Ēli, lema sabachthani

A Márk és Máté közti kis eltérés sok kutatót foglalkoztatott. Hogy egy-egy tudós melyik változatot tartotta eredetibbnek, az elsősorban attól függött, hogy milyen feltételezésekre alapozott a héber és arámi változatok olvasása rendjén. Egyetértés van abban a tekintetben, hogy a Zsolt 22,2 kifejezése nem *šēbaqtanî*, hanem *'āzabtānî*. A kiejtés mögött itt többen galileai dialektust sejtnek, amelyet jó eséllyel Jézus is beszélt.⁵⁰ A dialektus sajátos nyelvjárási kiejtéssel héber és arámi szavak vegyes használatával jellemezhető. Talán ez lehet magyarázata annak is, hogy mindkét evangélista vegyíti a héber és arámi szavakat: az *Elói* Márknál inkább arámi eredetet tükröz, míg a mátéi *Ēli* hébert. Amennyiben így van, akkor az ἐλωι a héber szó arám változata görög

⁴⁸ Léon-Dufour, Xavier ragaszkodik annak a kimondásához, hogy Jézus nem Isten országának víziójával nézett szembe a halállal, hanem az emberi egzisztencia alapvető kérdésével, a „Miért”-tel; ld. Léon-Dufour, X.: Le dernier cri de Jésus. In: *Études* 348 (1978), 666–682.

⁴⁹ Wescott, B. F. – Hort, F. J. A.: *The New Testament in the Original Greek*. Cambridge 1882, 28. B. M. Metzger esetében a következő kiadásra hivatkozunk: *A Textual Commentary on the Greek New Testament. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament*. United Bible Societies, New York 1971, 70. és 119–120.

⁵⁰ Így vélekedik Rehm, M.: Eli, Eli lamma sabachthani. In: *Biblische Zeitschrift* 2 (1958), 257–278.

átiratban.⁵¹ Ugyanakkor a *lámá* Márknál inkább héber, míg a *lemá* Máténál inkább arámi hangzású.⁵² Viszont M. Rehm mellett érvel, hogy az arámi *lēmā* rövid *e* hangzója egyaránt ejthető és átírható *e*, illetve *a* magánhangzóval, és így a *lámá* Márknál nem feltétlenül tükröz héber hatást.⁵³

Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar fordításokban gyakorta figyelhető meg harmonizálás a λαμά (Mk) és λεμα (Mt) tekintetében, azaz mindkettőt *lámá* (RÚF) vagy *lamma* (SZIT) formában találjuk. Viszont figyelemre méltó, hogy a magyar fordítással együtt elérhető görög Újszövetség online változata,⁵⁴ amely a Wescott–Hort-szövegkiadáson alapszik, Máté esetében is a Márkkal szintén harmonizált formában hozza a mondást: Ἐλωί ἐλωί λεμα σαβαχθανει; Ezt a harmonizáló gyakorlatot számos kéziratban látjuk.⁵⁵ Viszont a Nestle–Aland-kiadásban ezt a mátéi változatot találjuk: ηλι ηλι λεμα σαβαχθανι, és a normatív magyar fordítások ezt követik.

A *sabaktáni* esetében a különböző kéziratok számos variánst tartalmaznak,⁵⁶ de a jelentésbeli különbség legfeljebb árnyalatnyi ezek közt. Egyedül az 5–6. századi nyugati Codex Bezae tartalmaz olyan szövegvariánst, amely figyelembe vehető jelentéskülönbséget hordoz, tudniillik ott, ahol az ἐγκαταλείπω – *elhagyni* igét az ὀνειδίζω – *megcsúfolni* igére cseréli.

⁵¹ Vö. Wescott, B. F. – Hort, F. J. A.: *i. m.* 28.

⁵² Nem így Metzger, aki szerint csupán Máté szövegezése tükröz vegyes használatot, míg Márk teljes egészében arámi; ld. Metzger, B. M.: *i. m.* 119. Rehm érvelése (ld. Rehm, M.: *i. m.* 274) más utat követ, mert szerinte az *Éli* (Mt) nem héber, hanem a Galileában beszélt arámi, míg az *Éloi* (Mk) hagyományos arámi. Az első századból származó targumi arám használatához és az újabb kutatásokat figyelembe vevő elemzéshez ld. Davies, W. D. – Allison, D. C.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew*. Vol. III. T&T Clark, Edinburgh 1988, 264.

⁵³ Rehm, M.: *i. m.* 271–272.

⁵⁴ Görög Újszövetség magyar nyelvtani elemzésekkel, ld. www.ujszov.hu.

⁵⁵ A *lama* vagy *lema* esetében számos kézirat harmonizáló törekvése figyelhető meg, néhány pedig ezt olvassa: *lima*. Ehhez hasonlóan számos kézirat vagy az *Éloi* vagy az *Éli* változatot tartalmazza mind Mk mind Mt esetében.

⁵⁶ Pl. a B (Vatikáni kódex) Mt esetében *sabaktanei*, Mk esetében *sabakthanei* formát használ, az S (Sínai kódex) pedig Mt esetében a *sabachtanei*, az A (Alexandriai kódex) Mk esetében a *sibakthanei* formát szerepelteti. A változatok előfordulását és jelentésük változatait áttekintő ábrához ld. Williams, P. J.: *The Linguistic Background to Jesus' Dereliction Cry* (Matthew 27.46; Mark 15.34). In: Williams, P. J. – Clarke, A. – Instone-Brewer, D.: *The New Testament in Its First Century Setting: Essays on Context and Background in Honour of B. W. Winter on His 65th Birthday*. Eerdmans, Grand Rapids 2004, (1–12.) 4–5.

Feltételezve, hogy Márk arámi szóhasználatát (*Elói*) Máté „visszahéberesíti” (*Éli*) a megszólítás rendjén, érdemes időszámításunk környéki precedensek, példák után kutatnunk. Három példára térünk ki röviden. Az egyik Máté eljárása Jézus imádsága, a Miatyánk megszólítása rendjén. A Q-ból származó imádság a Lk 11,2-ben az arámi *Abba* megszólítást tükröző Πάτερ (Atya) formában szerepel, amit a Mt 6,9 a héber zsinagógai használathoz közelebbi Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς (*Mi Atyánk [ki vagy] a mennyekben*) irányban módosít. A másik példa a holt-tengeri tekercsek közt szereplő Jób-targum, amely jól bizonyítja, hogy már századokkal Jézus előtt számos héber nyelvű bibliai könyvet fordítottak le arámira. Ez a tény már önmagában is magyarázatot szolgáltat a Zsolt 22,2 vegyes héber–arámi idézésére.⁵⁷ A harmadik példa a D-kódexben található *zaph táni* forma, amely az arámi *sabaktáni* átírása a Zsolt 22,2 eredeti héber kiejtéséhez közelebb álló formára.⁵⁸

A fenti vázlatos nyelvi elemzés után marad a központi kérdés: vajon Márk arámi szóhasználata mennyiben bizonyítja a mondás autentikusságát, azaz visszavezethetőségét a történeti Jézusra? A kérdést össze kell kapcsolnunk egy másikkal: milyen funkciót tölthet be az arámi idézés Márk evangéliumán belül?

Kezdjük az utóbbival. Igaz ugyan, hogy a Mk 15,34 az egyetlen arámi mondat az evangéliumban, de Márktól nem idegen az arámi kifejezések használata. Most eltekintve a *korbán* használatától (7,11), amely az elbeszélésben technikai kifejezés, továbbá a *hozsánna* (11,9–10) jövevényszótotól, illetve az arámi eredetű hely- és személynevektől, három kifejezés narratív funkcióját kell megvizsgálnunk. Az első a zsinagógai előljáró, Jairus lányának gyógyítási történetében fordul elő (Mk 5,21–24.35–43). Az elbeszélés szerint Jézus megfogta a haldokló kislány kezét, és ezt mondta neki: *Talitha kúmi!* A ταλιθα κουμ szó szerint ezt jelenti: *Kecskegida, kelj fel!* A második arámi kifejezést a süketnéma gyógyítási történetében találjuk, ahol Jézus az *effata* (εφφαθα) paranccsal állítja helyre a süketnéma nyelvét és hallását. Mindkét esetben látványos csodatételről van szó, amely szerfelett nagy ámulatot váltott ki a szemtanúkból (5,42; 7,37). A harmadik arámi szóhasználat a már tárgyalt Gecsemáné-kerti imádkozás megszólítása: αββα. Ebben az esetben Márk kivételesen nem kínálja az arámi kifejezés görög magyarázatát. Minden bizonnyal azért, mert az utána következő ὁ πατήρ szükségtelemmé teszi azt, és

⁵⁷ Vermes Géza: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Ford. Hajnal Pirooska. Osiris, Budapest 2005.

⁵⁸ Vö. Williams, P. J.: *i. m.* 5.

mert valószínűsíthető, hogy az első századra az $\alpha\beta\beta\alpha$ ó $\pi\alpha\tau\eta\rho$ megszólítás az imádkozás bevezetéseként honosodott meg az ősegyházban.⁵⁹

Mi lehet Márk célja az arámi szavak szerepeltetésével, ha azonnal közli görög jelentésüket? Több kutató úgy véli, hogy Márk itt „autentikus zamatot”⁶⁰ kívánt adni Jézus szavainak. Az autentikusság védelmezői a történelmi hitelesség megőrzéseként értelmezik ezt a szerzői szándékot, és nem annak létrehozásaként:

„Az Ószövetség olyan mértékben itatta át az első századi zsidó kultúrát, hogy Jézus részéről annak szabad idézését nagyon valószínűnek kell tartanunk. Ebben az értelemben a Zsolt 22,2 használata nem vonja kétségbe a Mk 15,34 hitelességét.”⁶¹

Larry W. Hurtado az előbb említett és Márknál előforduló arámi utalások közös elemét az isteni erő használatában, illetve meghívásában látja.⁶² Érvétele szerint itt Jézus csodás erejének bemutatása az olvasók számára keres referenciát az ókor mágikus csodatevőinek megszokott gyakorlatával, nevezetesen a szellemek megszólításával (*nomina barbera*), ugyanis ezek az invocációk a környezet számára érthetetlen, titokzatos nyelven hangzottak el. Azzal, hogy az evangélista rögtön közli az idegen szavak fordítását, felszámolja azoknak mágikus erejét. Márk ezáltal juttatja kifejezésre, hogy az erőt nem a mágikus szavak hordozzák, hanem Jézus személye, aki Isten erejét hordozza. A keresztre feszítés elbeszélésében erre utalhat a tömeg elvárásaként megfogalmazott gyalázás: *Krisztus, Izráel királya szálljon le most a keresztről, hogy lássunk és higgyünk!* (15,32) Csakhogy – érvel Hurtado – Márk szándéka éppen annak a bemutatása, hogy itt nem mágikus csodatétel történik, hanem isteni reveláció: Jézus halála az isteni terv része, de annak erejét, jelentőségét a kísérő természeti jelenségek szemléltetik.

⁵⁹ Vö. Róm 8,15; Gal 4,6. Recepcióelméleti mélyelemzéshez ld. Feldmeier, R.: *Die Krisis Des Gottessohnes. Die Gethsemaneanzahlung als Schlüssel zur Markuspassion*. Wissenschaftliche Untersuchungen Zum Neuen Testament. 2. Reihe. Mohr Siebeck, Göttingen 1987.

⁶⁰ Struthers, M. E.: *Mark's Jesus: Characterization as Narrative Christology*. Baylor University Press, Waco, TX 2014, 186.

⁶¹ Gundry, R. H.: *Mark: A Commentary for His Apology on the Cross*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 1993, (964–966) 965.

⁶² Hurtado, L. W.: *Mark*. Understanding the Bible Commentary Series. BakerBooks, Grand Rapids, MI 1989, 119–120. Vö. Juel, D. H.: *Messianic Exegesis: Christological Interpretation of the Old Testament in Early Christianity*. Fortress, Philadelphia 1987, 115.

Raymond E. Brown normatív tanulmánya sokkal egyszerűbb magyarázatot kínál. Szerinte a második templom időszakában jellemző volt, hogy a kegyes zsidó a zsoltárok szavait recitálta a maga megpróbáltatásai között. Nehéz elképzelni, hogy Jézus ne így tett volna:

„Ha valaki nem fogadná el, hogy maga Jézus idézte halála előtt a Zsolt 22,2 szavait (s ennek lehetőségét nem lehet kizárni), azt mégis el kell fogadnia, hogy Jézusnak mondania kellett valami olyat, hogy »Én Istenem« (héberül *Éli*), vagy »Te vagy Istenem« (héberül *Éli áttá*); ld. Zsolt 22,11; 63,2.”⁶³

Más kutatók a Mk 15,34-et az ősegyházi kultusból eredeztetik, ahol a 22. zsoltár gondolatisága irányadóvá lett a passióelbeszélés ismételt elmondásában, és feltételezhető, hogy a 2. verset pontosan idézték alkalomról alkalomra.⁶⁴

Számos egezetikai munka felhívja a figyelmet az *Élói/Éli* megszólítás és a kereszt alatt állók által emlegetett Illés próféta neve közti hasonlóságra.⁶⁵ Az Illés-téma, amely végigvonul Márk evangéliumán (ld. Mk 6,15; 8,28; 9,4–5.11–13. 15,35.36) zavarkeltően jelenik meg a keresztre feszítés elbeszélésében (15,35 és 36). Ez alapján gyakori az az érvelés, hogy Márk a Zsolt 22,2 arámi idézésével kívánt magyarázatot adni a gúnyolódók szavaira: *Íme, Illést hívja. ... Lássuk csak, eljön-e Illés, hogy levegye őt?*” Elizabeth Struthers Malbon fogalmazásában:

„A kereszten elhangzó kiáltás arámi közlése egy másik funkcióval bír, nevezetesen azzal, hogy magyarázatot kínáljon a báméskodók félreértésére.”⁶⁶

Talán itt keresendő annak magyarázata is, hogy a sémita nyelvekben járatosabb Máté evangélista miért használja az Illés nevére könnyebben asszociálható *Élói* helyett az *Éli* megszólítást.⁶⁷ Viszont Camille Focant úgy véli, hogy bár az Illés-érv látszólag logikus magyarázatot kínál az ácsorgók félre-

⁶³ Brown, R. E.: *The Death of the Messiah*. Vol 2., 1088.

⁶⁴ Ld. Lindars, B.: *New Testament Apologetic: The Doctrinal Significance of the Old Testament Quotations*. SCM Press, London 1961, 89. Vö. Crossan, J. D.: *Birth of Christianity*, 562–563.

⁶⁵ Az arámi *Éláhi* (ami Mk átírásában *Élói*) és Illés próféta héber neve (*Élijáhu* – JHWH az Isten, amit *Éliás*nak vagy *Élián*ak ejtettek), hangzás után könnyen összetéveszthető.

⁶⁶ Struthers, M. E.: *i. m.* 96.

⁶⁷ Vö. Collins, Y. A.: *Mark*, 752–755.

hallás miatti félreértésére, Márk evangélista szándékára nézve ez „teljességgel esetleges”.⁶⁸

Láthatjuk, hogy az arámi nyelvhasználat nem tekinthető olyan egyértelműen autentikussági bizonyítéknak, mint ahogy azt esetleg remélnénk. Lényegében azt mondhatjuk, hogy a Zsolt 22,2 héber szövegének arámi változata olyan összetett intertextuális helyzetet teremt a görög átírás által, amelyben a számításba vehető értelmezési kontextusok egész sorát vonultathatjuk fel. A kutatók pedig ugyanazokat az elemeket használják mind az autentikusság bizonyítására, mind annak cáfolására.⁶⁹

Összegzés

Együtt kell élnünk azzal a tudattal, hogy a Jézus ajkáról elhangzó *ipsissima verba* egyetlen evangéliumi vers esetében sem feltételezhető teljes bizonyossággal. Legjobb esetben is csak történelmi valószínűséggel számolhatunk. Márk az egyetlen arámi nyelven idézett mondattal formál nyomatékosan igényt erre.

Az evangéliumokban idézett „hét utolsó szó” összevetése világossá teszi, hogy mindössze egyetlen olyan szó van, amelyet két kanonikus evangéliumi szerző is rögzített, még ha többszörös igazolhatóságról nem is beszélhetünk a két evangélium irodalmi függősége miatt. De éppen Márk történelmi elsőbbsége ad különleges súlyt a 15,34-nek, amelyet sem Lukács, sem János nem emelt át a maga evangéliumába. Miért? Minden bizonnyal azért, mert érezték a szavak kényelmetlen, megbotránkoztató voltát (*kényelmetlenségi kritérium*). Természetesen Márk is kereshetett volna „felemelőbb” zsolttáridézetet, de éppen a hagyományban való mély beágyazottság, a történelmi emlékezés őrizhette meg ezt a „kényelmetlen” mondatot mint Jézus utolsó kiáltását a keresztfán.

De Márk nemcsak a hitelességre tart igényt. Amikor a mondást egy ilyen módon megformált szövegkörnyezetben idézi, olyan kettős kommunikációs réteget alkot meg, amelyben ugyan a hitelesség bizonyítása éppen az intertextualitás megsokasodó lehetősége miatt válik szinte lehetetlenné, de annál gazdagabb jelentésköröket tár fel a hívő ember számára. Márpedig az evan-

⁶⁸ Focant, C.: *i. m.* 647–648.

⁶⁹ Raymond E. Brown érvrendszerének kései kritikáját ld. Thatcher, T.: (Re)Mark(s) on the Cross. In: *Biblical Interpretation* 4 (1996) 346–361. Tom Thatcher szerint a Mk 15,34 olvasatában Brown a történelmi megbízhatóságot egy intertextuális kapcsolat által létrehozott és alárendelt szöveg viszonylatában feltételezi. Vö. Carey, H. J.: *i. m.* 19.

gélium a hívőknek íródott, akik e kettős kommunikációs rétegben egyfelől értik és látják a félreértők félreértésének okát, másfelől személyes meghívást kapnak az elbeszélés drámájába.

E gazdag jelentésmező láttán nem csodálkozhatunk az értelmezések sokféleségén. Igen, „átlátszatlan szöveg”, ahogy Robert M. Fowler fogalmaz,⁷⁰ de éppen ebben áll gazdagsága. A belső szereplők közül némelyek azt hallják, hogy *Élői (Én Istenem)*, mások pedig ezt: *Illés*. A kései értelmezők közül sokan a teljes reménytelenséget látják ebben a versben, mások a teljes 22. zsoltár szavaival együtt „a még meg sem születettek” gyógyulását és szabadulását.⁷¹ És egyetértünk John P. Meier szavaival:

„Formatörténeti szempontból nem meglepő, hogy Márk evangéliumában a 22. zsoltár első szavai a keresztre feszítés tetőpontjaként lesznek Jézus utolsó szavait. A kiáltás közel sem olyan kellemetlen vagy netán megbotránczó, amint azt a modern ember gondolná. Az ószövetségi panasz-zsoltárok gyakran fordulnak súlyos szavakkal Istenhez, de ezek a számunkra akár tiszteletlennek tűnő kemény mondatok nem kétséget vagy feladást, hanem sokkal inkább őszinte fájdalmat jelentenek annak részéről, aki teljes szívvel hiszi, hogy a csendes, titkon cselekvő Isten képes megmenteni őt, ha akarja. Paradox módon éppen a kiáltás keserűsége erősíti meg a sírót az Istenével való közelségben, aki előtt most ilyen bátorsággal tárulkozik fel. A babiloni száműzetéstől Auschwitzig a kegyes zsidók mindenütt fohászokdta a 22. vagy más panasz-zsoltár szavaival anélkül, hogy felebarátaik őket hitehagyottsággal vagy kétségbeeséssel vádolták volna.”⁷²

Felhasznált irodalom

Auvinen, V.: Eloi, eloi, lema sabakhthani (Mk 15,34) – A Cry of Despair or Trust? In: Byrskog, S. – Hagerland, T. (ed.): *The Mission of Jesus*. WUNDT II/391. Mohr Siebeck, Tübingen 2015, 215–219.

Auvinen, V.: Jesus and the Devout Psalmist of Psalm 22. In: Hagerland, Tobias (ed.): *Jesus and the Scriptures: Problems, Passages and Patterns*. The Library of Historical

⁷⁰ Ld. Fowler, R. M.: *Let the Reader Understand: Reader-Response Criticism and the Gospel of Mark*. Trinity Press, Harrisburg, PA 2001, 313: “opacity in the text”.

⁷¹ Ld. Dewey, J. – Malbon, S. E.: Mark. In: O’Day, G. L. – Petersen, D. L. (szerk.): *Theological Bible Commentary*. Westminster John Knox, Louisville, KY 2010, 311–324., kiemelten 322–323.

⁷² Meier, J. P.: Basic Methodology in the Quest for the Historical Jesus. In: Holmén, T. – Porter, E. S. (eds.): *Handbook for the Study of the Historical Jesus*. Vol. I–IV. Brill, Leiden–Boston 2011, (291–332) 314.

- Jesus Studies, The Library of New Testament Studies. T&T Clark, Bloomsbery 2016, 132–149.
- Bigaouette, F.: *Le cri de dérélition de Jésus en croix: Densité existentielle et salvifique*. Cogitatio Fidei, 236. Cerf, Paris 2004.
- Borg, M. J. – Crossan, J. D.: *The Last Week*. HarperCollins, New York 2006.
- Braumann, G.: Wozu (Mk 15.34). In: Dietrich, W. – Freimark, P. – Schreckenberg, H.: *Theokratia. Jahrbuch des Institutum Judaicum Delitzschianum*. II. (1970–1972). Brill, Leiden 1973, 155–165.
- Brown, R. E.: *The Death of the Messiah*. Vol 2. Doubleday, New York 1998.
- Brown, R. E.: The Gospel of Peter and the Canonical Gospel Priority. In: *NTS* 33 (1987), 321–343.
- Bultmann, R.: *Geschichte der synoptischen Tradition*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen³1957.
- Campbell, W. S.: “Why did you abandon me?” Abandonment Christology in Mark’s Gospel. In: Oyen, G. Van – Shepherd, T.: (eds.): *The Trial and Death of Jesus: Essays on the Passion Narratives of Mark*. CBET, 45. Peeters, Leuven 2006, 99–117.
- Carey, H. J.: *Jesus’ Cry from the Cross: Towards a First-Century Understanding of the Intertextual Relationship between Psalm 22 and the Narrative of Mark’s Gospel*. LNTS [JSNTS], 398. T&T Clark, London–New York 2009.
- Catchpole, D. R.: *The Trial of Jesus: A Study in the Gospels and Jewish Historiography from 1770 to the Present Day*. Studia Post-biblica, 12. Brill, Leiden 1971.
- Collins, Y. A.: *Mark*. Hermeneia. Fortress, Minneapolis, MN 2007.
- Cranfield, C. E. B.: *The Gospel according to St Mark: An Introduction and Commentary*. Cambridge Greek Testament Commentaries. Cambridge University Press 1959.
- Crossan, J. D.: *Four Other Gospels. Shadows on the Contour of Canon*. Winston, Minneapolis, 1985.
- Davies, W. D. – Allison, D. C.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew*. Vol. III. T&T Clark, Edinburgh 1988.
- Dewey, J. – Malbon, S. E.: Mark. In: O’Day, G. L. – Petersen, D. L. (szerk.): *Theological Bible Commentary*. Westminster John Knox, Louisville, KY 2010.
- Dschulnigg, P.: *Das Markusevangelium*. Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, 2. Kohlhammer, Stuttgart 2007.
- Dunn, J. D. G.: *Jesus Remembered. Vol 1. Christianity in the Making*. Eerdmans, Grand Rapids, MI–Cambridge 2003.
- Fabry, H.-J.: Die Wirkungsgeschichte des Psalms 22. In: Schreiner, J. (Hrsg.): *Beiträge zur Psalmenforschung. Psalm 2 und 22*. FzB, 60. Echter, Würzburg 1988, 279–317.
- Feldmeier, R.: *Die Krisis Des Gottessohnes. Die Gethsemaneerzählung als Schlüssel Zur Markuspassion*. Wissenschaftliche Untersuchungen Zum Neuen Testament. 2. Reihe. Mohr Siebeck, Göttingen 1987.

- Focant, C.: *The Gospel according to Mark: A Commentary*. Trans. by Leslie Robert Keylock. Wipf and Stock, Eugene, OR 2012.
- Fowler, R. M.: *Let the Reader Understand: Reader-Response Criticism and the Gospel of Mark*. Trinity Press, Harrisburg 2001.
- France, R. T.: *The Gospel of Mark*. The New International Greek Testament Commentary. Eerdmans, Grand Rapids, MI 2002.
- Fritzen, W.: *Von Gott verlassen? Das Markusevangelium als Kommunikationsangebot für bedrängte Christen*. Kohlhammer, Stuttgart 2008.
- Funk, R. W. – Hoover, R. W. – The Jesus Seminar: *The Five Gospels: What Did Jesus Really Say? The Search for the Authentic Words of Jesus*. Polebridge, Santa Rosa, CA 1993.
- Geddert, T. J.: The Use of Psalms in Mark. In: *Baptistic Theologies 1* (2009), 109–124.
- Gnilka, J.: *Das Evangelium nach Markus. (Mk 8,27–16,20)*. EKKNT 2/2. Benziger, Zürich 1979.
- Gundry, R. H.: *Mark: A Commentary for His Apology on the Cross*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 1993.
- Haley, M.: *The Gospel of Mark*. Catholic Commentary on Sacred Scripture. Baker, Grand Rapids, MI 2008.
- Hurtado, L. W.: *Mark*. Understanding the Bible Commentary Series. BakerBooks, Grand Rapids, MI 1989.
- Juel, D. H.: *Messianic Exegesis: Christological Interpretation of the Old Testament in Early Christianity* Fortress, Philadelphia 1987.
- Koester, H.: *Ancient Christian Gospels: Their History and Development*. SCM, London – Trinity Press International, Philadelphia 1990.
- Lane, W. L.: *The Gospel According to Mark*. New London Commentary on the New Testament. Marshall, Morgan & Scott, London 1974.
- Léon-Dufour, X.: Le dernier cri de Jésus. In: *Études* 348 (1978), 666–682.
- Lindars, B.: *New Testament Apologetic: The Doctrinal Significance of the Old Testament Quotations*. SCM Press, London 1961.
- Lohfink, G.: *Der letzte Tag Jesu. Was bei der Passion wirklich geschah*. KBW, Stuttgart 2007, 58–59.
- Loveday, A.: The Four among Pagans. In: Bockmuehl, M. – Hagner, D.: *The Written Gospel*. Cambridge University Press 2005, 222–237.
- Lüdemann, G.: *Jesus after Two Thousand Years: What He Really Said and Did*. SCM, London 2000, 108.
- Mack, B. L.: *A Myth of Innocence: Mark and Christian Origins*. Fortress, Philadelphia, PA 1988.
- Marcus, J.: *The Way of the Lord: Christological Exegesis of the Old Testament in the Gospel of Mark*. Westminster/John Knox Press, Louisville, KY 1992.
- Meier, J. P.: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. Doubleday, New York 1991.

- Meier, J. P.: Basic Methodology in the Quest for the Historical Jesus. In: Holmén, T. – Porter, E. S. (eds.): *Handbook for the Study of the Historical Jesus*. Vol. I–IV. Brill, Leiden–Boston 2011, 291–332.
- Menzies, A.: *The Earliest Gospel: A Historical Study of the Gospel According to Mark*. Macmillan, New York 1901.
- Metzger, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament*. United Bible Societies, New York 1971.
- Moo, D. J.: *The Old Testament in the Gospel Passion Narratives*, Almond, Scheffield 1983.
- Vö. Marcus, J.: The Old Testament and the Death of Jesus: The Role of Scripture in the Gospel Passion Narratives. In: Carroll, J. T. – Green, J. B.: *The Death of Jesus in Early Christianity*. Hendrickson Pub, Peabody 1995, 205–233.
- Oyen, Geert van – Capellen, Patty van: Mark 15,34 and the Sitz im Leben of the Real Reader. In: *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 91 (2015/4), 569–599.
- Pesch, R.: *Das Markusevangelium*. HTK NT, II,2. Herder, Freiburg–Basel–Wien 1977.
- Péter evangéliuma. Fordította Kapitánffy István. In: Szepessy Tibor (szerk.): *Apokrif iratok: Csodás evangéliumok*. Telosz Kiadó, Budapest 1996.
- Rehm, M.: Eli, Eli lamma sabacthani. In: *Biblische Zeitschrift* 2 (1958), 257–278.
- Robbins, V. K.: The Reversed Contextualization of Psalm 22. The Markan Crucifixion: A Socio-Rhetorical Analysis. In: Segbroeck, F. Van et al. (eds.): *The Four Gospels*. University Press, Leuven 1992.
- Schenke, L.: *Das Markusevangelium: Literarische Eigenarten – Text und Kommentierung*. Kohlhammer W., GmbH, Stuttgart 2005.
- Schweizer, E.: *Markus*. NTD, 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1967.
- Schweizer, E.: *The Good News According to Mark*. Westminster John Knox, Louisville, KY 1970.
- Struthers, M. E.: *Mark's Jesus: Characterization as Narrative Christology*. Baylor University Press, Waco, TX 2014.
- Thatcher, T.: (Re)Mark(s) on the Cross. In: *Biblical Interpretation* 4 (1996) 346–361.
- Vermes Géza: A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története. Ford. Hajnal Piroska. Osiris, Budapest 2005.
- Wescott, B. F. – Hort, F. J. A.: *The New Testament in the Original Greek*. Cambridge 1882.
- Williams, P. J.: The Linguistic Background to Jesus' Dereliction Cry (Matthew 27.46; Mark 15.34). In: Williams, P. J. – Clarke, A. – Instone-Brewer, D.: *The New Testament in Its First Century Setting: Essays on Context and Background in Honour of B. W. Winter on His 65th Birthday*. Eerdmans, Grand Rapids 2004, 1–12.
- Wright, N. T.: *Jesus and the Victory of God*. Vol. 2: *Christian Origins and the Question of God*. Fortress, Minneapolis 1996.
- Zilonka, P.: *Mark 15,34 in Catholic Exegesis 1911–1965*. Diss. STD. Gregoriana, Rome 1984.